

Beleidsstuk Pedagogisch klimaat en conflicthantering

Herman Broerenschool en Herman Broerencollege Delft

Gemaakt door: drs. Maaïke Radix

November 2020

Instemming MR: 4 februari 2021

**HÉT EXPERTISECENTRUM
VOOR SPECIAAL- EN
VOORTGEZET SPECIAAL
ONDERWIJS AAN ZML EN EMB**

Aanleiding: agressie binnen de klassen

In de afgelopen jaren is het voorgekomen dat leerlingen op de Herman Broerenschool¹ agressief gedrag lieten zien. Mogelijk kan dit komen doordat kinderen met een lager IQ in mindere mate kunnen beschikken over emotionele- en cognitieve vaardigheden die noodzakelijk zijn om de sociale informatie te verwerken en zich de meer complexe non-agressieve sociale vaardigheden eigen te maken.²

Wat is de doelstelling van een eenduidig agressiebeleid?

“Eenduidigheid in het beleid en in de aanpak van agressie en geweld straalt daadkracht uit en zal uiteindelijk een preventief effect hebben op de agressie, waardoor agressie en geweld afneemt.”³

Om te zorgen voor eenduidigheid in het beleid is eerst een gedragsnorm opgesteld. Hieraan is ook een overzicht toegevoegd van de definities over soorten agressie. Tot dit overzicht is gekomen door een combinatie van literatuur, een document analyse en een brainstormsessie met het team in Delft. Daarna zullen de preventieve maatregelen worden beschreven die op de Herman Broerenschool worden gehanteerd. Dit wordt gevolgd door een eenduidig stappenplan bij probleemgedrag, welke opgesteld is in samenspraak met het onderwijs(ondersteunend) personeel en het managementteam. Het beleidsstuk sluit af met analyse en een overzicht van mogelijkheden voor nazorg.

Leeswijzer waar vind je wat?

Pagina 3 tot en met 6 : Gedragsnorm

Pagina 7 tot en met 10: Preventieve maatregelen

Pagina 11 tot en met 16: Beleid bij probleemgedrag

Pagina 17 : Nazorg en analyse

¹ Waar Herman Broerenschool staat, wordt vanzelfsprekend ook het college bedoeld. Om het leesgemak te vergroten, is één term gebruikt.

² Huesmann, Eron, & Yarmel, 1987; Didden (2004)

³ Geciteerd uit: Handreiking agressie en geweld (2011).

Gedragnorm binnen de Herman Broerenschool

Op de Herman Broerenschool is het onderwijs zo ingericht dat de leerlingen na het verlaten van de school zo zelfstandig mogelijk in de maatschappij kunnen functioneren. Dit wordt mede gerealiseerd door de leerlingen veel ervaringen op te laten doen op cognitief, praktisch en sociaal-emotioneel gebied. Voor het laatstgenoemde werkt de Herman Broerenschool sinds september 2017 met De Vreedzame School. Zowel de SO- als de VSO-afdelingen volgen deze lessen.

Tijdens het invoeren van De Vreedzame school is er tevens op de Herman Broerenschool een sociale (gedrags)norm opgesteld met het team, deze gedragsnorm staat beschreven in de grondwet. De grondwet heeft als doelstelling om basisregels te concretiseren naar verwachtingen van leerlinggedrag. Door deze regels kan de basis worden gelegd voor een positief schoolklimaat.⁴ Hierbij worden de volgende vier waarden gehanteerd; veiligheid, (zelf)vertrouwen, verantwoordelijkheid/ zelfstandigheid en waardering/ loyaliteit. Deze kernwaarden worden hieronder toegelicht, met hulp van input dat het onderwijs (ondersteunend) personeel in 2020 heeft gegeven als reactie op een vragenlijst.

1. Veiligheid

Veiligheid omvat drie constructen:

- 1) Fysieke veiligheid, waarmee bedoeld wordt dat we van elkaar afblijven en ons houden aan de klassenregels met betrekking tot fysiek gedrag.
- 2) Emotionele veiligheid, dit heeft volgens de teamleden te maken met het aardig en vriendelijk zijn voor elkaar evenals 'elkaar helpen'. 'Iedereen mag zijn wie hij is'. Zo noemt het personeel naar de leerlingen: *"ik vind het leuk dat je er bent."*
- 3) Respect en voorspelbaarheid. Het laatste construct omvat het zorgen voor voorspelbaarheid voor de leerlingen, evenals het respecteren van elkaars keuzes.

2. (zelf)vertrouwen

Vertrouwen betreft dat de leerling een gevoel heeft dat je in hem gelooft. *"Ik mag fouten maken, dat vindt niemand gek."* Het gevoel van vertrouwen wordt beschouwd als relatie-afhankelijk. Hierbij gaat het om de verwachting dat de ander je vertrouwen niet zal beschadigen. Het is daarom belangrijk om als leerkracht positieve feedback te geven.

3. Verantwoordelijkheid/ zelfstandigheid

Leerlingen leren op school om zelfstandig dingen te ontdekken. *"Wat je zelf kan, doe je zelf. Laat maar zien hoe goed je het kan!"* Het team beschouwt het als belangrijk om dit een succeservaring te laten worden. Leerlingen kunnen daarom geholpen worden wanneer zij het aangeven als iets niet lukt. Hiernaast leren leerlingen om

⁴ Pauw, Kool, Stolk & Van der Ven (2011). *De Vreedzame school*.

verantwoordelijk te zijn voor taken en hun omgeving netjes te houden. Dit is uiteraard binnen de capaciteiten van de leerling.

4. Waardering/ loyaliteit

“Je mag jezelf zijn!” Leerlingen worden betrokken en krijgen het gevoel dat ze er mogen zijn. Daarnaast worden complimenten, ofwel opstekers, gegeven. *“We spreken uit naar elkaar wat goed gaat.”*

In de grondwet staan vervolgens 7 regels geformuleerd die gelden voor iedereen die in en om school aanwezig is, waaronder leerlingen, teamleden en ouders/verzorgers. De normen en regels worden uitgedragen door de teamleden, zij herhalen ook met regelmaat de regels in de grondwet. Deze regels in de grondwet zijn tekstueel opgesteld en worden visueel ondersteund door een pictogram/ plaatje (zie Bijlage 1). De kracht van de grondwet ligt in de duidelijkheid en het positieve taalgebruik. In de grondwet staan de volgende regels geformuleerd:

- De school is van ons allemaal
- Op school voelt iedereen zich veilig
- Op school hebben we vertrouwen in elkaar
- Op school vieren we alle successen
- Op school hebben we respect voor elkaar
- Op school zijn we zelf verantwoordelijk
- Op school is elke dag een nieuwe kans

Wat verstaan we onder agressie? Een overzicht van definities.

Wat is agressie?

Teamleden van de Herman Broerenschool definiëren agressie als:

*“Elk verbaal, non-verbaal of fysiek gedrag dat grensoverschrijdend, onhandelbaar of buitensporig is wat kan zorgen voor (een beleving van) onveiligheid en/of schade voor anderen.”*⁵

Agressie kan hierbij dreigend zijn naar zichzelf, anderen of objecten. Ook kunnen agressieve handelingen fysieke schade aanrichten (aan zichzelf, anderen of objecten).⁶ Hieronder is kort uiteengezet welke typen agressie kunnen voorkomen.

Reactieve agressie. Ten eerste reactieve agressie, wat kan voorkomen als reactie op een verondersteld gevaar dat geassocieerd wordt met woede. Theoretische verklaringen hiervoor komen vanuit het frustratie-agressie model waarin staat dat agressieve handelingen het gevolg kunnen zijn van frustratie die een jongere ervaart.⁷ Iemand raakt gefrustreerd als hij bijvoorbeeld wordt gehinderd in zijn streven. Er kan dan sprake zijn van een onbegrepen gevoel, onmacht of het niet kunnen beheersen van de situatie waarin de leerling zich bevindt. Dit kan vervolgens leiden tot het vertonen van agressief gedrag.⁸

Proactieve, instrumentele agressie daarentegen kan worden beschouwd als gepland en instrumenteel.⁹ Proactieve agressie wordt aangedreven door de beoogde positieve uitkomst van dit agressieve gedrag. Wie ervaren heeft dat het inzetten van bepaald (agressief) gedrag succes heeft gehad, zal dit gedrag in de toekomst (mogelijk) weer inzetten. Dit is gedrag dat ook snel kan worden overgenomen door andere leerlingen.¹⁰

Tot slot: Willekeurige agressie. Er zijn een aantal factoren waardoor agressie plotseling kan ontstaan, vaak zonder aanwijsbare reden. Hierbij kun je denken aan middelengebruik zoals alcohol en drugs, evenals sommige medicamenten. Ook hormonale veranderingen of hersenafwijkingen kunnen invloed hebben op het verlies van controle. Tevens kan je met een aantal psychiatrische aandoeningen de controle verliezen, denk hierbij bijvoorbeeld aan een psychose of een persoonlijkheidsstoornis.¹⁰

⁵ American Psychiatric Association (1994) getrianguleerd door een bevraging onder het Team, ingevuld door 35 medewerkers. De definitie is vastgesteld door het Management Team, op 14 februari 2020.

⁶ American Psychological Association (1994)

⁷ Polman, de Castro, Koops, van Bortel & Merk (2007).

⁸ Boon (2018)

⁹ Bandura, 1973

¹⁰ Little, Brauner, Jones, Nock & Hawley (2003)

Wat voor typen en hevigheid onderscheiden we op school bij agressie?¹²

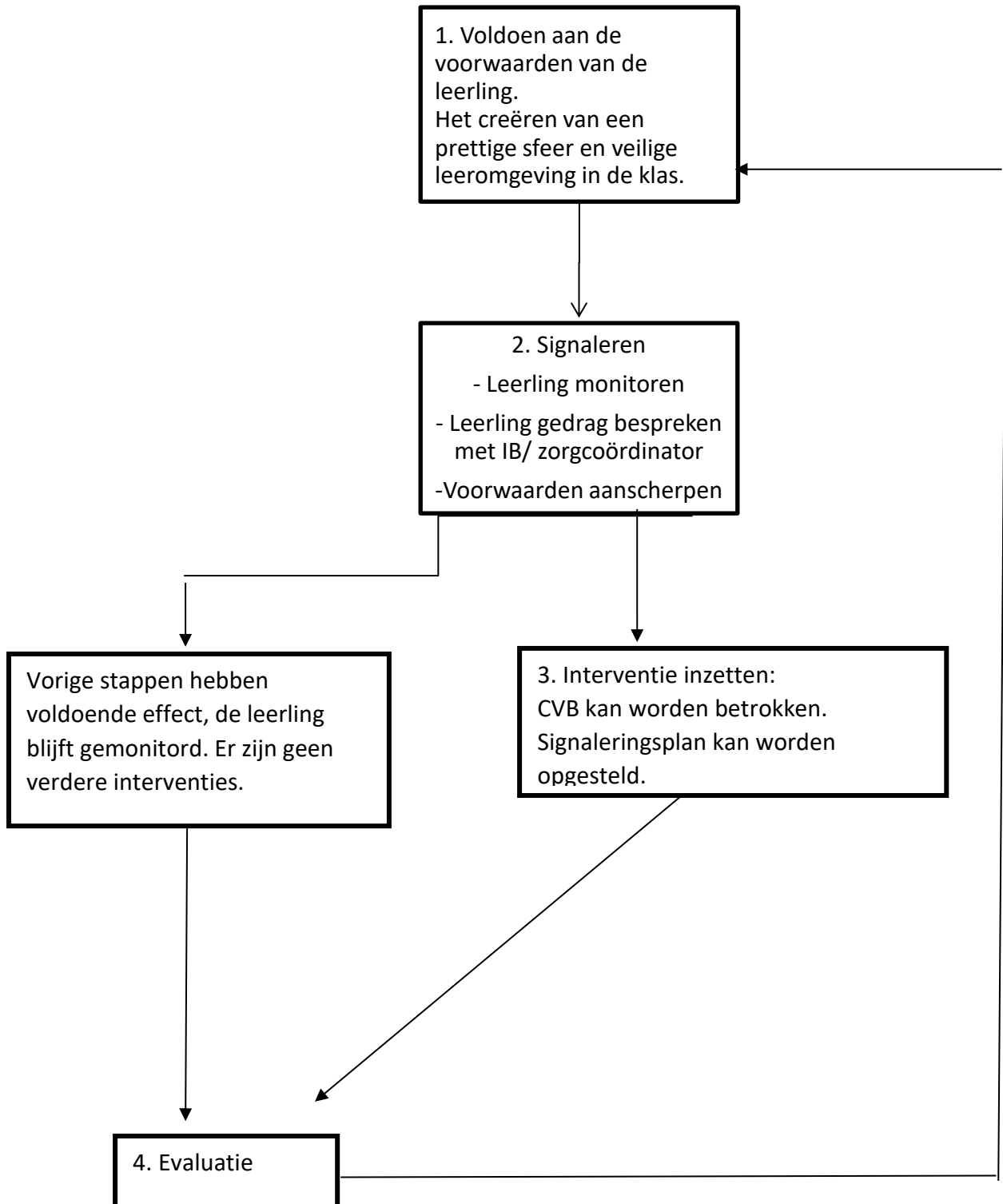
	Non-verbaal	Verbaal	Fysiek			
<i>Lichte vormen</i>	Middelvinger opsteken Negeren Claimen Met opzet niet luisteren naar correcties Met opzet niet luisteren naar regels/ afspraken Taak weigeren Regels overtreden (nonverbaal) Plagen	Storen groepsproces Schreeuwen Liegen Brutaal woordgebruik (Schuttingtaal) Uitschelden Godslastering Claimen Kwetsen Sarcasme Roddelen	Klikken Uitdagen Corrigerend gedrag van volwassenen overnemen Regels overtreden (verbaal) Spreekt veel tegen Het laatste woord willen hebben Fel in discussie gaan Schelden Plagen	Duwen (aanstoten/ het geven van een licht zetje) Plagen		
<i>Zware vormen</i>	Treiteren Cyber treiteren Obscene gebaren Uitlachen Intimidatie Stalken Onbegrensd gedrag Buitensluiten Dreigende houding	Uitlachen Treiteren Cyber treiteren Afpersen Stalken Discriminatie Kleineren Intimidatie	Onbegrensd gedrag Pesten Verwensingen uiten (naar iemand; vloeken) Dreigen met fysiek geweld Agressief taalgebruik Gezinsleden bedreigen Aanzetten tot vechtpartij Leedvermaak Buitensluiten	Treiteren Krabben Knijpen Duwen (iemand door kracht uitoefenen proberen te verplaatsen, bijvoorbeeld door een duw viel ik om) Schoppen Bijten Slaan Stompen Verwonden Kopstoot Spugen	Wurgpoging Onbegrensd gedrag Seksueel overschrijdend gedrag ¹¹ : - Aanranden - Verkrachten - Geforceerde seksuele activiteit Wapenbezit inclusief messen Brand stichten Beroven Intimidatie Belemmeren het vertrek te verlaten Fysiek hinderen	Schoolspullen vernielen Met (zware) objecten gooien Gericht met spullen gooien Als wapen gebruik maken van materiaal Vuurwerkbezit/ gebruik Eigendommen stelen, verstoppen of vernielen Vandalisme Opzettelijk iemand pijn doen Weglopen (zie ook het protocol) Buitensluiten Haren trekken

NB. Wanneer agressie heviger wordt, kan het bestempeld worden als geweld. Geweld een extreme vorm van fysieke agressie wat zorgt voor hevige schade voor anderen. Voorbeelden zijn: zware mishandeling, verkrachting en roof (Loeber & Stouthamer-Loeber in Wicks- Nelson & Israel, 2015).

¹¹ Zie hiervoor ook het Vlaggensysteem, dan kan er eventueel beredeneerd afgeweken worden.

¹² Deze gedragsnorm is opgesteld op een studiedag. De genoemde gedragingen komen uit (wetenschappelijke) literatuur en -documenten. Onderwijs (ondersteunend) personeel hebben de gedragingen ingedeeld bij de genoemde categorieën. De gedragsnorm is vastgesteld door het Management Team.

Preventieve maatregelen

1. Voldoen aan de voorwaarden

Om gewenst gedrag te stimuleren en agressie te voorkomen, treft de Herman Broerenschool een aantal preventieve maatregelen. Deze verscheidene maatregelen betreffen: lessen van De Vreedzame School; scholing van het personeel; inrichting van de lokalen; rustruimte (VSO); het beleid rondom de aanname van nieuwe leerlingen; afstemmen met ouders/verzorgers en het school ondersteuningsplan (SOP).

De Vreedzame School

In september 2017 is de Herman Broerenschool gestart met het tweejarige schoolbrede implementatietraject van De Vreedzame School, met zowel de SO- als de VSO-afdelingen. De Vreedzame School is een programma voor het ontwikkelen van sociale competenties en democratisch burgerschap.¹³ Onder democratisch burgerschap valt het streven naar het actief betrekken van leerlingen bij de schoolgemeenschap. Denk hierbij bijvoorbeeld aan: het uitvoeren van taakjes binnen de school, zoals het ophalen van de (vuile) kopjes. De Vreedzame School heeft als pijler gesteld dat leerlingen een stem krijgen in de schoolgemeenschap en dat ze zich hiervoor verantwoordelijk voelen. Ook leren leerlingen om zich positief sociaal te gedragen en conflicten zonder geweld op te lossen.¹⁴

Daarnaast draagt de methode bij aan het voorkomen van pesten (zie ook het [pestprotocol](#)). Pesten lijkt vaker voor te komen in een weinig gestructureerde omgeving en in een omgeving waar leerlingen onvoldoende voelen wat de sociale norm is. Duidelijke regels in de klas en in de school zijn dus van belang.¹⁵ Op de Herman Broerenschool is deze gestructureerde omgeving mede gerealiseerd door de **grondwet**, zoals eerder beschreven.

Scholing personeel

Waar incidenten kunnen worden voorkomen door een professionele reactie van medewerkers,¹⁶ investeert de Herman Broerenschool in het scholen van zijn personeel zodat zij op tijd gedrag kunnen signaleren en passend/ responsief kunnen reageren.

Om te beginnen hebben alle personeelsleden een scholing gevolgd met betrekking tot de methodiek; De Vreedzame School. Daarnaast heeft de school een voldoende ontwikkeld bovenschools scholingsaanbod, met bijvoorbeeld scholing op het gebied van de sociaal-emotionele ontwikkeling van een leerling. Hierdoor leert een leraar veel frustraties en agressie bij leerlingen te voorkomen. Bovendien is binnen dit aanbod een scholing opgenomen betreffende het voorkomen van en omgaan met agressie. Deze cursus wordt gevolgd door elke nieuwe medewerker. Hierbij krijgt het personeelslid onder andere een theoretisch kader aangeboden rondom agressie en grensoverschrijdend gedrag. Binnen dit kader is opgenomen wat de eigen invloed op (vormen van) gedrag, zelfmanagement en persoonlijke veiligheid is. Ook leren personeelsleden bepaald gedrag te signaleren bij leerlingen om hierop vroegtijdig te kunnen interveniëren zodat verdere escalatie kan worden voorkomen.

¹³ Pauw, Kool, Stolk & Van der Ven (2011). De Vreedzame school.

¹⁴ Verhoeven (2012)

¹⁵ CED groep (2014). Werken aan sociale veiligheid.

¹⁶ Stichting School en Veiligheid (z.d.). Omgaan met agressie en geweld 8 normen voor het onderwijs.

Naast dit cursusaanbod, is er op de Herman Broerenschool aandacht voor informeel leren tijdens groeps- en leerlingbesprekingen. Hierbij kan de intern begeleider zijn expertise delen in de vorm van handelingsadviezen voor het onderwijspersoneel

In de lokalen: Inrichting en communicatie

Inrichting en structuur. De klaslokalen op de school zijn ingericht als stimulerende omgeving die tegelijkertijd rust biedt, waardoor een leerling niet te snel overprikkeld raakt. In de prikkelarme klassen wordt het dagprogramma daarbij gestructureerd vormgegeven zodat leerlingen weten wat er van hen verwacht wordt. Hiervoor wordt er in de klas een dagritme bord gebruikt met [pictogrammen](#) en/of foto's. Het programma van de dag heeft daarnaast een afwisseling van inspanning en ontspanning. Voor ontspanning zijn er op school meerdere voorzieningen aanwezig, waaronder een snoezelruimte. Hiervoor is ook het [EMB beleid](#) na te lezen.

Communicatie naar de leerlingen. Communicatie naar en bejegening van de leerlingen gebeurt op basis van de kernwaarden van de gedragsnorm. Daarnaast wordt communicatie gebaseerd op de methodiek 'Geef me de 5'. Hierbij wordt er getracht positief contact te maken met de leerlingen en duidelijk te zijn naar de leerlingen toe. Dit wordt gerealiseerd door de 'wie, wat, waar, wanneer en hoe' vraag te beantwoorden, waardoor er een zekere mate van basisrust wordt gecreëerd voor de leerlingen.¹⁷

Voor een nieuwe leerling met TLV-Hoog, of een leerling met TLV laag die dit nodig heeft, wordt er daarnaast door de logopediste een communicatieprofiel opgesteld met een advies voor de benaderingswijze naar de leerling. Dit wordt opgenomen bij de onderwijsbehoeften in het ontwikkelingsperspectief (OP). Ook omvat het communicatieprofiel een plan voor een dagritmebord (totale communicatie). Het communicatieprofiel is gebaseerd op LACCS en het ontwikkelingsdenken (zie hiervoor ook het [EMB beleid](#)).

VSO: rustruimte

Wanneer een leerling in de 'oranje' of 'rode' fase zit (zie ook beleid bij [Probleemgedrag](#)) en geen andere interventies werken om ongewenst gedrag te stoppen, is er bij het Hermanbroerencollege (VSO- Delft) een rustruimte. Hier kan een leerling een zogeheten isolerende time out¹⁸ krijgen. De rustruimte is een ruimte waarin de leerling rust kan krijgen om (verdere) escalatie te voorkomen of om uit een escalatie te komen. De rustruimte is dan ook als een prikkelvrije ruimte zonder los meubilair. De muren zijn afgewerkt met een speciale mousse zodat de leerling zichzelf niet (gemakkelijk) kan bezeren.

Aanname nieuwe leerlingen

Bij de inschrijving van nieuwe leerlingen is het van belang dat een goed beeld ontstaat van deze leerling. De psycholoog en IB'er observeren daarom de leerling in de vorige voorziening. Ook komt er een gesprek met (indien mogelijk) de leerling, ouders/verzorgers en de vorige voorziening (KDC, school ed.). Er wordt dan ook besproken of de leerling in het verleden agressie heeft laten zien, waardoor er een goed beeld van de leerling ontstaat. Hierbij wordt gevraagd naar de eerder (succesvol) gebruikte benaderingswijze, zodat dit kan

¹⁷ De Bruin, 2004

¹⁸ Harris (1995)

worden gehanteerd in de klas. Wanneer tijdens de intake blijkt dat de benodigde benaderingswijze op school onvoldoende of niet geboden kan worden en de agressie dusdanig is dat de veiligheid van de klas in het gedrang komt, zal besloten worden om deze leerling niet aan te nemen. Als de verwachting is dat de benodigde benaderingswijze op school wel kan worden geboden, worden hierover met de leerling (indien mogelijk) en de ouders/verzorgers duidelijke afspraken gemaakt aan de hand van de gedragsnorm en het beleid bij probleemgedrag. Mogelijk wordt er voor een leerling aanvullend ook gewerkt met een contract/ afsprakenkaart.

Afstemmen met ouders/ verzorgers

“In samenwerking met ouders zorgen we ervoor dat iedere leerling zich veilig voelt en zich ontwikkelt naar zijn mogelijkheden.”¹⁹ De Herman Broerenschool investeert in goede afstemming met ouders/verzorgers, omdat dit effecten kan hebben op het sociaal functioneren van leerlingen zoals het gedrag in de klas.²⁰ Op school zijn er meerdere contactmomenten georganiseerd hiervoor, zoals: voortgangsgesprekken, leerlingbespreking en startgesprekken.

SOP school ondersteuningsplan

Naast de voorwaarden op klasniveau en omliggende ruimtes, beschikt de Herman Broerenschool ook over een school ondersteuningsplan. Dit [school ondersteuningsplan](#) is opgesteld met de ondersteuningsmogelijkheden die de school biedt om passend onderwijs te verzorgen voor de leerlingen met uiteenlopende onderwijs- en pedagogische behoeften.

2. Signaleren en analyseren

Om een duidelijk beeld te hebben van de sociale ontwikkeling op de Herman Broerenschool wordt ieder jaar de -daarvoor opgestelde- CITO afgenomen en geanalyseerd. Hiermee wordt gemonitord wat de sterke kanten de leerlingen zijn en waar welke onderdelen in het lesaanbod extra aandacht vragen (bijvoorbeeld ruzies oplossen).²¹ Op het VSO wordt daarnaast het instrument Q school (V)SO+ van B&T gebruikt om de sociale veiligheid te meten.

Daarnaast wordt er op school gewerkt met een leerlingvolgsysteem om leerlingen te monitoren. Wanneer er een situatie is geweest waarbij een leerling ongewenst gedrag liet zien, wordt dit geregistreerd in het leerlingvolgsysteem Parnassys. Leerlingen worden op deze wijze gemonitord door de leerkracht en de IB'er. Het leerlinggedrag wordt besproken in groepsbesprekingen en eventueel kunnen de voorwaarden worden aangescherpt. Mocht dit niet voldoende zijn, dan kunnen verdere interventies worden ingezet.

3. Interventie inzetten

Een mogelijke interventie is het betrekken van de CvB (commissie van begeleiding). Dit is een commissie van -aan de school verbonden- deskundigen, waaronder: de schoolmaatschappelijk medewerker, GZ psycholoog, jeugdarts, psychologisch assistent en de bovenschoolsdirecteur. Zie hiervoor ook het beleid [zorgstructuur](#). De CvB komt eenmaal per

¹⁹ Koersuitspraak strategisch beleidsplan

²⁰ Smit, F., Sluiter, R., & Driessen, G. (2006). Literatuurstudie ouderbetrokkenheid in internationaal perspectief. Nijmegen: ITS, Radboud Universiteit Nijmegen.

²¹ Cito (zd). Instrument voor Sociaal-Emotionele ontwikkeling IQ 35-75 voor zml.

twee weken bij elkaar. Wekelijks overlegt een kleinere delegatie van de CvB over de ontwikkeling en begeleiding van leerlingen. Hierbij sluit de jeugdarts niet aan.

Ook is het mogelijk om een [signaleringsplan](#) op te stellen, om zicht te krijgen op de signalen van een leerling in de fase van de piramide (zie p.16). Hierbij is een benaderingswijze voor het gedrag van de leerling geschreven. Het signaleringsplan wordt opgesteld in samenwerking met de intern begeleider en mogelijk met hulp van de psycholoog wanneer de signalen moeilijk in kaart zijn te brengen.

Tevens is het mogelijk om verder onderzoek te doen. Hierbij is te denken aan het afnemen van de SEO (bepaling van het sociaal-emotionele ontwikkelingsniveau); SI onderzoek door de fysiotherapeut; onderzoeken door de schoolarts; observaties van de psycholoog of onderzoek bij externen. Het is ook mogelijk om een expertise traject binnen de school te starten bij het CCE (centrum consultatie expertise).

4. Evaluatie

Het wordt als belangrijk beschouwd om de interventie te evalueren.²² Bij leerlingen die werken met een signaleringsplan kan geëvalueerd worden middels het bijhouden van een kleurenstaat. Evaluatie vindt ook plaats tijdens een groepsbespreking of zorgoverleg.

²² LECSO, Stichting School & Veiligheid, het Nederlands Jeugdinstituut (2017).

Beleid bij Probleemgedrag

Fase Crisis Ontwikkelings Model ⁱ	Stap/ Interventie	Uitwerking	Leraar gedrag	Begeleiding naar de leraar
<p>1. Eigen groep</p> <p>Fase: Territoriaal evenwicht</p> <p>Uitingsvorm: er is sprake van een stabiele situatie. De leerling doet mee in de klas, houdt zich aan de klassenregels.</p>	<p>Groepssituatie</p> 	<p>In de basisklas van de leerling zijn algemeen geldende klassenregels met betrekking tot wenselijk gedrag. Deze regels zijn visueel zichtbaar en ze zijn opgesteld aan de hand van de Vreedzame School. De hieraan onderliggende kernwaarden van de school betreffen: waardering/ loyaliteit (1), verantwoordelijkheid/zelfstandigheid (2), veiligheid (3) en (zelf)vertrouwen (4).</p> <p>Tijdens het onderwijs wordt aandacht besteed aan het aanleren van gewenst gedrag, onder andere dus met de lessen van De Vreedzame School.ⁱⁱ Daarbij leert de leraar, middels modellering, aan welk gedrag wordt verwacht en hoe de omgangsvormen eruit zien. Dit geheel wordt ondersteund met dezelfde picto's (en gebaren). Leerlingen krijgen op school geleerd hoe ze zich gedragen. Dit komt met regelmaat terug in de lessen, zodat dit een routine wordt.</p>	<p>De leerling functioneert in de basisklas. De leraar benoemt en leert gewenst gedrag (zie vorige kolom).</p> <p>De leraar is voorspelbaar, hij handelt volgens de principes van Geef me de 5ⁱⁱⁱ en <i>teach like a champion</i>.^{iv} Denk bijvoorbeeld aan het geven van opbouwende feedback, rondlopen en positief inkleden.</p> <p>Eventueel gebruikt de leraar een corrigerende gedragsinstructie, met als doel om ongewenst gedrag uit te doven d.m.v. duidelijke gedragsinstructie, zonder sanctie.</p> <p>Het leraar gedrag is passend bij de fase van emotionele ontwikkeling, gebaseerd op SEO (Došen) (Zie Bijlage 2).^v De leraar versterkt de relatie met elke individuele leerling en benadrukt samenwerking en respect onderling.</p>	<p>Onderwijsbehoeften uit het Ontwikkelingsperspectief (OP), inclusief belemmerende en bevorderende factoren.</p> <p>Signaleringsplan</p> <p>Interne begeleiding (na schooltijd) in de vorm van een groepsbespreking en een leerlingbespreking.</p> <p>Intern scholingsprogramma, inclusief de agressietraining.</p> <p>Observaties gekoppeld aan pedagogische adviezen.</p> <p>Niet voor elke leerling is duidelijk in welke fase van emotionele ontwikkeling hij of zij zit, met IB'er of psycholoog kan overlegd worden hierover.</p>

<p>2. Gele kruk Fase: Angst voor controleverlies</p> <p>Uitingsvorm: de leerling wordt bijvoorbeeld prikkelbaar, maakt ruzie, protesteert, luistert met opzet niet naar regels/ correcties of vertoont onrustig gedrag (wiebelen/friemelen).</p> <p>Lichte verbale/ non-verbale/ fysieke agressie</p>	<p>Gele kruk in de klas of op de gang</p> 	<p>Bij ongewenst gedrag: De leerling wordt middels een gedragsinstructie verwezen naar de interne gele kruk. Deze kruk bevindt zich op een vaste plek in de klas of op de gang indien dit passender is. De leraar maakt een afspraak hoe lang de leerling op de gele kruk zit en geeft dit aan met een time timer. Dit dient niet te lang te zijn (denk aan 5 minuten). Wanneer je als leraar ziet dat de spanning daarna niet gedaald is dan benoem je dit, geef je wat extra tijd en vertel dat je daarna weer bij de leerling komt kijken.</p> <p>Bij overprikkeling (eigen keuze): Ook kan een leerling zelf naar de gele kruk gaan als hij zich niet prettig voelt. Belangrijk is dat de leraar dan zorgt voor een responsieve reactie naar de leerling en (eventuele) begeleiding op 'de vijf'.^{vi}</p> <p>NB. Wanneer het bekend is dat de leerling behoefte heeft aan een wandelingetje of een momentje buiten de klas, kan dit ook worden ingezet.</p> <p>Bij herhaaldelijk gebruik van de gele kruk worden ouders geïnformeerd via parro.</p>	<p>De leraar of assistent zorgt dat de leerling aandacht, begeleiding en/ of ondersteuning op de '5' krijgt.</p> <p>Bij ongewenst gedrag: <i>Directief Controle nemen.</i>^{vii} Benoem eerst de waarschuwing, als de leerling toch doorgaat dan gaat hij naar de gele kruk. Verwijs de leerling hierheen middels verkorte instructie (vermijd discussie), gebruik hierbij klare taal.</p> <p>Ook moet de leraar/ assistent letten op zijn houding, deze moet neutraal zijn. Een neutrale houding omvat zowel de gelaatsuitdrukking als de lichaamshouding en de gebruikte gebaren. Praat daarnaast met een zachte en kalme stem en hanteer een rustig spreektempo waarbij je korte pauzes neemt.^{viii}</p> <p>Bij overprikkeling (eigen keuze): Wanneer een leerling zelf kiest om naar de gele kruk te gaan, is begeleiding op de '5' en responsief reageren van belang.</p> <p>Wanneer de leerling terug gaat naar de groepssituatie vindt er een gesprek(je) plaats tussen de leraar en leerling. Hierbij wordt, indien mogelijk, ingestoken op reflectie.</p>	<p>Onderwijsbehoeften uit het Ontwikkelingsperspectief (OP)</p> <p>Signaleringsplan, met handelingsadviezen voor communicatie (denk aan groene duim etc.).</p> <p>Intern scholingsprogramma, inclusief de agressietraining.</p> <p>Ondersteuning van de leraar door medewerkers uit het klassenteam.</p> <p>Leerling- en groepsbespreking</p> <p>Tijdens overlegmomenten met ouders kunnen zij een meedenkende rol krijgen, door bijvoorbeeld te vragen wat thuis werkt bij spanningsopbouw.</p>
---	---	--	---	--

<p>3. Naar de andere groep of naar de rustruimte</p> <p>Fase: Verlies van controle Gaat gepaard met verlies van realiteitsbesef en grenzen zoeken</p> <ul style="list-style-type: none"> • Uitingsvormen: regels overtreden (zoekend naar de grens), schreeuwen, motorische onrust <p>Herhaaldelijk licht nonverbaal/ verbaal/ fysieke agressie.</p>	<p>Exclusie in een andere klas</p> <p>of een preventieve time out</p> 	<p>Inzet andere groep:</p> <p>De leraar stelt duidelijke grenzen (helder, concreet en uitvoerbaar). Wanneer de leerling zich (herhaaldelijk) niet houdt aan deze grens, dan gaat hij naar de andere groep van een collega. Dit is eenzelfde, van te voren (onderling) afgesproken groep.</p> <p>De leraar/ assistent begeleidt de leerling naar de andere groep. Hij geeft met een time-timer aan hoe lang de leerling zal zitten op de vaste plek. Dit betreft in de zorgklas een tafel met een study buddy.</p> <p>Er is ook een vaste afspraak wat de leerling doet in de andere groep, dit kan per leerling verschillen. Het werk moet gemakkelijk zijn voor de leerling en niet te veel geluid maken. Je kan hierbij denken aan een repeterende handeling (simpel werkje).</p> <p>De leraar komt de leerling ophalen nadat de tijd is verstreken. Voorwaarde is dat de leerling weer genoeg rust heeft om deel te nemen in een groepssituatie. Probeer hier (indien mogelijk) met de leerling op te reflecteren voor hij terugkeert naar de klas.</p>	<p>Wees duidelijk in de reactie naar de leerling en benoem steeds opnieuw de gedragsnorm.^{ix} De leraar geeft een individuele gedragsinstructie, waarbij de keuze tussen gepast gedrag (gebaseerd op de gedragsnorm) of een consequentie duidelijk benoemd wordt.</p> <p>Kenmerken van een individuele gedragsinstructie zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Heldere gedragsinstructie met concreet gedrag • Uitvoerbaar^x • De-escalerende insteek: spreken met zachte en kalme stem. Ook moet een ieder zich bewust zijn van neutrale lichaamstaal en gezichtsuitdrukking.^{xi} <p>Voorzie de leraar van de andere groep van de volgende informatie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wat is er gebeurd? • Hoe lang zal hij/ zij hier zitten? • Wat wordt er van de leerling verwacht (de afspraak)? <p>Achteraf wordt een korte registratie gemaakt in het leerlingvolgsysteem (Parnassys) en worden ouders geïnformeerd via parro of telefonisch.</p>	<p>Signaleringsplan</p> <p>Groepsbespreking</p> <p>De leraar van de andere klas wordt op tijd ingeschakeld en kan adviseren voor verdere stappen, de eigen leraar blijft verantwoordelijk.</p> <p>Aan het begin van het jaar- de opstartweek- worden onderling afspraken gemaakt met de andere klas. Hierbij vindt afstemming plaats naar welke groep de leerling gaat en wordt kort te besproken wanneer de werkjes van de leerling worden gebracht.</p> <p>Intern scholingsprogramma, inclusief de agressietraining.</p> <p>Tijdens overlegmomenten met ouders kunnen zij een meedenkende rol hebben,</p>
---	---	---	---	---

		<p>NB.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Wanneer een leerling uitwisseling heeft (VSO) wordt de leerling eerst terug geplaatst bij de eigen leraar. Wanneer hij zich hier al bevindt, gaat hij als nog naar de andere groep. - Bij afwezigheid van de andere groep, kan eigen/ ambulant personeel mee naar het andere lokaal zodat de leerling wel uit de situatie is. <p>Inzet rustruimte: De leerling kan controle verliezen. Om rustig te worden of spanning kwijt te raken, kan hij/ zij preventief naar de rustruimte worden gebracht. Mits deze ruimte leeg is.</p>		door te vertellen wat thuis werkt bij spanningsopbouw.
<p>4. Naar de rustruimte of time out</p> <p>Fase: Acting-out. Het gebruik van destructief gedrag.</p> <p>Uitingsvorm: gedragingen passend bij zware agressie, zoals: schoppen en slaan.</p>	<p>Rustruimte of Time out</p> 	<p>Een time-out is een kortdurende interventie in een prikkelarme ruimte. De interventie dient om een leerling die tijdelijk geen controle heeft over zichzelf weer regie te geven over zijn eigen handelen.</p> <p>De leerling wordt door een begeleider gebracht naar de rustruimte of naar de achterwacht (IB'er/ directie). Voorzie hierbij de achterwacht van informatie. Dit moet onder andere bestaan uit:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wat is er gebeurd? 	<p>De leraar kan een pieper inzetten indien dit veiliger is, zie ook het protocol piepergebruik.</p> <p>Begeleid de leerling door de USB^{xiii} fases, benoem hetgeen je gaat doen met een zachte, kalme stem en doe daarna wat je doet :</p> <ul style="list-style-type: none"> • Uitstappen en vertellen wat er verwacht wordt "Jan, ik wil dat je nu naar de klas gaat." 	<p>Signaleringsplan</p> <p>Intern scholingsprogramma, inclusief de agressietraining.</p> <p>Begeleiding bij een escalatie door IB/ directie.</p> <p>IB/ directie (achterwacht): Overleg, wanneer de leerling tot rust is gekomen,</p>

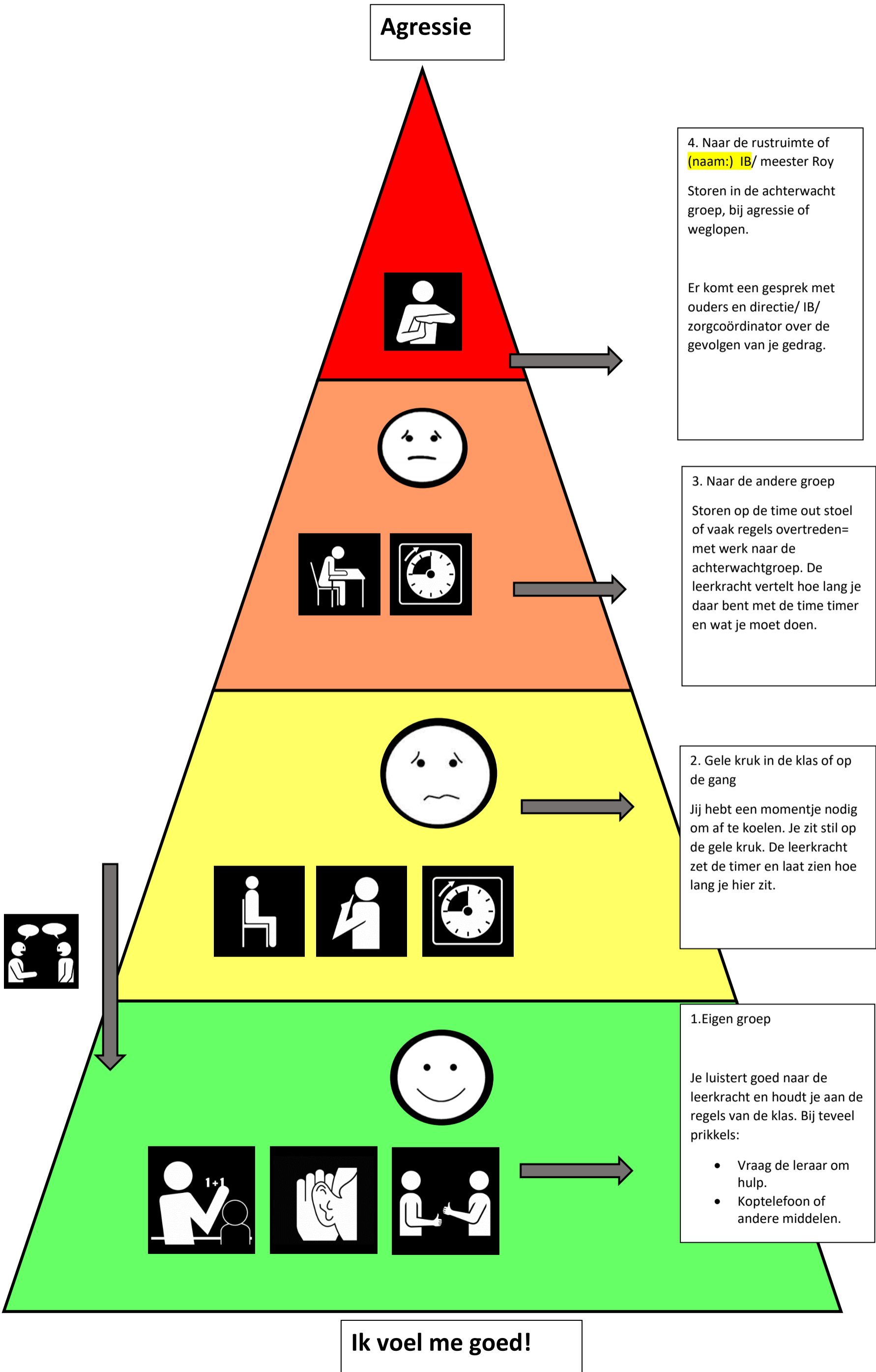
<p>Zware vormen van agressie</p>		<ul style="list-style-type: none"> • Hoe lang zal hij/ zij hier zitten? • Wat wordt er van de leerling verwacht (de afspraak)? <p>Afspraken rustruimte:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Er zit geen vaste tijd verbonden aan het gebruik van de rustruimte.^{xii} 2. Een bezoek aan de rustruimte duurt ongeveer tussen de 5 en 15 minuten, dit wordt aangegeven met de time timer. 3. De leraar/ assistent/ begeleider begeleidt de leerling naar de neutrale rustruimte en blijft bij de rustruimte in de buurt. Hierbij heeft de begeleider een neutrale houding. 4. Veelvoudig gebruik van de time-out vraagt om verfijning van de begeleiding. Dit wordt besproken in de Commissie van de Begeleiding (of met IB). 5. Vermijd lange verbale uitleg waarom een leerling hier is. 	<ul style="list-style-type: none"> • Sturen: sta met je armen wijd en verzoek herhalen “Jan ik wil dat je nu naar de klas gaat.” • Begeleiden “bijvoorbeeld: ik pak nu je arm.” (USB) <p>Indien noodzakelijk kan de leraar de geleerde technieken toepassen om een leerling te fixeren. Zie hiervoor ook notitie vastpakken leerlingen.</p> <p>Fysiek beperkende handelingen worden alleen toegepast wanneer het gedrag een bedreiging vormt voor zichzelf of anderen en er geen alternatieven zijn om verandering te brengen in het leerlinggedrag.</p> <p><u>Na afloop:</u> Achteraf maakt de leerkracht een registratie en komt er een gesprek met ouders, locatiedirecteur/ IB, over de gevolgen van het leerlinggedrag. Hierbij kan er ook gekeken worden naar het protocol schorsing en verwijdering.</p>	<p>met de leraar over een zo spoedig mogelijke terugkeer in de groep.</p> <p>In het bijzijn van de leerling laat de achterwacht niet zijn opvattingen/ mening weten over de escalatie of het incident. De IB'er/directie hebben een descalerende taak. Zij zijn tijdens de escalatie neutraal.</p> <p>Tijdens overlegmomenten met ouders kunnen zij een meedenkende rol krijgen, door bijvoorbeeld te vragen wat thuis werkt bij agressie.</p>
<p>Fase: ontspanning Uitingsvorm: een ontspannen lichaam,</p>		<p>De leerling gaat terug naar de klas. De achterwacht koppelt terug:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wat is er besproken/ gedaan? 	<p>Probeer (waar mogelijk) om van deze situatie een leerproces te maken, speel hierbij niet in op iemands schuldgevoel.</p>	<p>Indien nodig komt er nazorg voor het betrokken personeel. De IB'er loopt na</p>

<p>vermoeide ogen, regelmatige ademhaling, luistert weer naar gesproken taal, maakt contact met begeleiders of kan verder met zijn taakje.</p>		<ul style="list-style-type: none"> • Is er een afspraak gemaakt met de leerling? Wat is deze afspraak? <p>Onderhoud contact en evalueer met team en de leerling. Indien noodzakelijk komt er nazorg voor de leerlingen in de klas.</p>	<p>De leraar vult achteraf een incidentregistratie in, deze is terug te vinden in het leerlingvolgsysteem (parnassys).</p>	<p>school langs bij de medewerkers om te kijken wat de behoeftes zijn.</p>
--	--	---	--	--

NB. Het is ook mogelijk dat een leerling van groen gelijk naar rood gaat, de tussenliggende stappen hoeven dan niet gevolgd te worden.

Dit stappenplan is visueel gemaakt voor de leerlingen, in de vorm van een piramide. Deze piramide hangt in elke klas, omdat het belangrijk is dat de procedure van handelen zichtbaar is voor een leerling (Gast & Nelson, 1977).

Agressie

Analyse en Nazorg

Analyse en afhandelen schade

Naast de definiëring en het eerder beschreven beleid bij probleemgedrag, is het belangrijk dat de incidenten zorgvuldig worden geregistreerd zodat een escalatie achteraf geëvalueerd kan worden.²³ Wanneer een leerling zich in een oranje fase bevond, volstaat een journaal melding in Parnassys. De leraar maakt bij een escalatie (rode fase), met de betrokkenen, een incidentregistratie in het leerlingvolgsysteem. Hierbij is eenduidig benoemd wanneer het incident plaats vond (tijdstip en dag) en waar het incident was (plaats). Ook wordt genoteerd wie de betrokken begeleiders en leerlingen waren. In het verslag van het incident wordt (indien aanwezig) het letsel van de betrokkenen benoemd. Daarnaast wordt beschreven hoe ouders zijn ingelicht. Wanneer een leerling (uit boosheid) doelbewust andermans eigendommen vernielt of kwijtraakt, worden ouders hier ook over geïnformeerd. De aansprakelijkheid ligt dan bij de ouders/verzorgers wiens kind de betreffende beschadiging heeft aangebracht. Zij kunnen eventueel hun verzekering inschakelen, zie hiervoor ook het [protocol vernielen andermans eigendommen](#).

Naast het maken van een incidentregistratie is het van belang om de informatie goed te gebruiken zodat de veiligheid in de school vergroot kan worden.²⁴ In een groepsbespreking wordt bijvoorbeeld gekeken naar de locatie van incidenten, mocht het bij de gym telkens voorkomen dan kan daar mogelijk een interventie opgezet worden. Ook op schoolniveau wordt een analyse gemaakt om te kijken waar de voorwaarden verder kunnen worden aangescherpt.

Nazorg

Na een incident is niet enkel goede analyse van belang, maar ook de nazorg voor het personeel en de leerlingen.²⁵ In de klas kan de nazorg worden vormgegeven door een (klassen)gesprek tussen het onderwijs(ondersteunend) personeel en de leerlingen. De intern begeleider kan hier, als het wenselijk is, een rol in spelen. Ouders kunnen -als zij hier behoefte aan hebben- terecht bij de schoolmaatschappelijk medewerker.

Nazorg voor de medewerker vindt (in principe) na schooltijd plaats. Wanneer het nodig is, wordt hij begeleid naar de eerste hulp, huisarts of het ziekenhuis. Verder zorgt de school ervoor dat de medewerker altijd zijn verhaal kwijt kan, doordat de IB'er navraagt of de betrokkenen bij het incident nog verdere ondersteuning nodig hebben. Het is handig als de IB'er na school hiermee rekening houdt in zijn agenda, door tussen 15.15 en 15.45 uur geen afspraken te plannen. Waar nodig kan er ook externe coaching of nazorg worden ingezet, bijvoorbeeld wanneer meer specialistische hulp of hulp van iemand buiten de schoolse situaties gewenst is.

Mogelijkheden voor ouders en personeelsleden om een klacht in te dienen, zijn terug te vinden in de [klachtenprocedure](#).

²³ Mooij, 2001

²⁴ Mooij & De Wit (2009).

²⁵ School en Veiligheid (z.d.) & PO raad (2017).

Referenties

- American Psychiatric Association. (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th ed.). Washington, D.C.: American Psychiatric Association
- Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Prentice-Hall.
- Boon, R. (2018). *Conflicthantering en effectief communiceren*. CED groep (2014). *Werken aan sociale veiligheid*.
- Cito (zd). *Instrument voor Sociaal-Emotionele ontwikkeling IQ 35-75 voor zml*.
- De Bruin, C. (2004). *Geef me de 5: een praktisch houvast bij de opvoeding en begeleiding van kinderen met autisme*. Graviant educatieve uitgave.
- Didden, R. (2004). *In perspectief: gedragsproblemen, psychiatrische stoornissen en lichte verstandelijke beperking*. Bohn Stafleu van Loghum.
- Gast, D. L., & Nelson, C. M. (1977). Time out in the classroom: Implications for special education.
- Geelen, R. (2015). Aggressie en ontregeld gedrag: het Crisis Ontwikkelings Model (COM). In *Dementiezorg in de praktijk-deel 2* (pp. 167-184). Bohn Stafleu van Loghum, Houten.
- Huesmann, L. R., Eron, L. D., & Yarmel, P. W. (1987). Intellectual functioning and aggression. *Journal of personality and social psychology*, 52(1), 232.
- Kennisrotonde. (2018). Met welke vaardigheden draagt de aanwezigheid van een achterwacht bij aan een veilig pedagogisch klimaat in de klas? (KR.424). Den Haag: Kennisrotonde
- Kudding partners (2019). *Train-de-trainer fysiek agressiehantering*
https://issuu.com/kudding/docs/reader_humane_begeleidingsvaardighe
- Lemov, D. (2010). *Teach like a champion: 49 techniques that put students on the path to college (K-12)*. John Wiley & Sons.
- LECSO, Stichting School & Veiligheid, het Nederlands Jeugdinstituut (2017). Richtlijn Fysiek beperkend handelen en/of vrijheidsbeperkende maatregelen binnen het onderwijs.
- Little, T. D., Brauner, J., Jones, S. M., Nock, M. K., & Hawley, P. H. (2003). Rethinking aggression: A typological examination of the functions of aggression. *Merrill-Palmer Quarterly* (1982-), 343-369.
- Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (2008). A cumulative developmental model of risk and promotive factors. In *Tomorrow's criminals: The development of child delinquency and effective interventions* (pp. 133-164). Ashgate.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2011). *Handreiking Aggressie en Geweld. Naar een effectieve aanpak van agressie en geweld*. Programma Veilige Publieke Taak. Geraadpleegd van:
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brochures/2011/09/29/handreiking-agressie-en-geweld-2011>
- Mooij, T. (2001). *Veilige scholen en (pro)sociaal gedrag. Evaluatie van de campagne 'De veilig school' in het voortgezet onderwijs*. Nijmegen: Katholieke Universiteit, ITS.
- Mooij, T., & de Wit, W. (2009). *Definities van incidenten in het onderwijs*.
- Paijmans, B. M. (2013). *De zorgplicht van scholen: de grondslag en reikwijdte van de civielrechtelijke zorgvuldigheidsnorm van scholen jegens leerlingen*. Kluwer.
- Pauw, Kool, Stolk & Van der Ven (2011). *De Vreedzame school*.
- PO raad (2017). Richtlijn fysiek beperkend handelen en/of vrijheidsbeperkende maatregelen binnen het onderwijs. Geraadpleegd van:

https://www.poraad.nl/files/themas/speciaal_onderwijs/folder_richtlijn_vrijheidsbeperkend_handelen.pdf

Polman, H., de Castro, B. O., Koops, W., van Boxtel, H. W., & Merk, W. W. (2007). A meta-analysis of the distinction between reactive and proactive aggression in children and adolescents. *Journal of abnormal child psychology*, 35(4), 522-535.

Smit, F., Sluiter, R., & Driessen, G. (2006). Literatuurstudie ouderbetrokkenheid in internationaal perspectief. Nijmegen: ITS, Radboud Universiteit Nijmegen.

Stichting School en Veiligheid (z.d.). Omgaan met agressie en geweld 8 normen voor het onderwijs. Geraadpleegd van: <https://www.schoolenveiligheid.nl/po-vo/kennisbank/omgaan-met-agressie-en-geweld/>

Verhoeven, S. H. (2012). *De school als oefenplaats voor democratie. Een mixed-methods evaluatieonderzoek naar de werkzaamheid van een schoolbreed programma voor democratische burgerschapsvorming in de basisschool* (Doctoral dissertation, Utrecht University).

Wicks-Nelson, R., & Israel, A. C. (2015). *Abnormal child and adolescent psychology*. Routledge.

Bijlage 1: Grondwet Hermanbroerenschool en Hermanbroerencollege

Grondwet Herman Broerenschool

Kernwaarden	Grondwetregels	
Waardering/ loyaliteit	De school is van ons allemaal.	
	Op school hebben we respect voor elkaar.	
Verantwoordelijkheid/ zelfstandigheid	Op school zijn we zelf verantwoordelijk.	
Veiligheid	Op school voelt iedereen zich veilig.	
(zelf)Vertrouwen	Op school is elke dag een nieuwe kans. Op school hebben we vertrouwen in elkaar. Op school vieren we alle successen.	

Grondwet Herman Broerencollege

Kernwaarden	Grondwetregels	
Waardering/ loyaliteit	De school is van ons allemaal.	
	Op school hebben we respect voor elkaar.	
Verantwoordelijkheid/ zelfstandigheid	Op school zijn we zelf verantwoordelijk.	
Veiligheid	Op school voelt iedereen zich veilig.	
(zelf)Vertrouwen	Op school is elke dag een nieuwe kans. Op school hebben we vertrouwen in elkaar. Op school vieren we alle successen.	

Bijlage 2 Geciteerd uit: Passende begeleiding bij de verschillende fasen van emotionele ontwikkeling volgens Došen (2017).

Fase	Individuele benadering	Nabijheid van volwassene	Confrontatie en inzicht geven	Begrenzen in gedrag	Verantwoordelijkheid voor gedrag
0-6 maanden- prikkel ervaren	++	++	--	--	--
6-18 maanden- hechten	+	++	+/-	+	--
18-36 maanden wilsontwikkeling	+	+	+/-	++	--
3-7 jaar- eigenheid	+/-	+/-	+	++	+/-
7-12 jaar verantwoordelijkheid	-	-	+	++	+

Bijlage 3: Gebruikte bronnen bij het opstellen van het gedragsprotocol.

ⁱ Geelen (2015)

ⁱⁱ Paijmans (2013).

ⁱⁱⁱ De Bruin (2004).

^{iv} Lemov (2010).

^v Zaal, Boerhave en Koster (2008).

^{vi} De Bruin (2004).

^{vii} Boon, 2018

^{viii} Kennisrotonde (2018).

^{ix} Stichting School en Veiligheid (z.d.). Omgaan met agressie en geweld 8 normen voor het onderwijs.

^x Boon (2018)

^{xi} Kennisrotonde (2018).

^{xii} Gast en Nelson (1977)

xii Kudding partners (2019). *Train-de-trainer fysiek agressiehantering*